

© Anne Frank Stichting / Fotografie Charlotte Bogaert

Kiezen voor burgerschap en mensenrechteneducatie

Er bestaan wereldwijd vele varianten van burgerschapsonderwijs. De nadruk kan bijvoorbeeld liggen op nationale identiteit en natievorming of juist op wereldburgerschap en globaliserig; op aanpassingsgerichtheid en fatsoen of op individualisering en kritische meningsvorming; op het versterken van het verantwoordelijkheidsgevoel voor de eigen omgeving of het vergroten van politieke participatie. In Nederland is burgerschap weinig uitgewerkt. Uit de formele bronnen die wel tot onze beschikking staan, kunnen we afleiden dat het Nederlandse beleid zich richt op sociale binding, betrokkenheid bij samenleving en verantwoordelijkheid voor gemeenschapsbelangen. Van burgers wordt verwacht dat zij zich actief opstellen ten opzichte van de samenleving en dat zij om kunnen gaan met diversiteit, maar daarbij de Nederlandse cultuur centraal stellen.

Voor iedereen

Daar sluit mensenrechteneducatie nauw bij aan. Kernelementen in de verdragen en verklaringen voor mensenrechten zijn het universele, globale perspectief: mensenrechten gelden altijd en voor iedereen, waar ook ter wereld, ongeacht achtergrond en situatie. Daarbij zijn er zowel burgerrechten als politieke, sociale, economische en culturele rechten te onderscheiden. Belangrijk daarbij is het recht op een menswaardig bestaan. Dit moet worden bevorderd door het tegengaan van discriminatie, ongelijkheid, armoede en schendingen en het garanderen van individuele vrijheden en bescherming van het individu door de rechtsstaat en (inter) nationale instituten.

In elkaars verlengde

Burgerschap en mensenrechten liggen in elkaars verlengde, dat wordt ook onderstreept door het kabinet en door bijvoorbeeld het meerjarige project 'Education for Democratic Citizenship and Human Rights Education' (EDC/HRE) van de Raad van Europa: "Education for democratic citizenship and human rights education are closely inter-related and mutually

supportive. They differ in focus and scope rather than in goals and practices. EDC focuses primarily on democratic rights and responsibilities and active participation (...) while HRE is concerned with the broader spectrum of human rights and fundamental freedoms in every aspect of people's lives".

Weten én kunnen

Bij mensenrechteneducatie wordt vaak onderscheid gemaakt in onderwijs over, voor en door democratie en mensenrechten. Daarmee wordt benadrukt dat kennis hebben van mensenrechten, grondwet en het politieke systeem niet voldoende is. Leerlingen moeten ook leren hoe ze kunnen participeren in de samenleving en in het politieke proces, hoe ze kunnen bijdragen aan het algemeen belang en gebruiken/ waarden van democratie en mensenrechten kunnen cultiveren. Het onderwijs door democratie en mensenrechten kan vergeleken worden met het door de onderwijsinspectie gehanteerde begrip 'de school als oefenplaats', ofwel het bevorderen van een cultuur waarin democratische principes en mensenrechten in praktijk worden gebracht.

Indeling in drie domeinen

SLO onderscheidt drie domeinen die de essentie van democratisch burgerschap en mensenrechteneducatie duidelijk naar voren brengen: democratie, participatie en identiteit. Enerzijds biedt zij ruimte aan het individu om eigen opvattingen te hebben, keuzes te maken, zich te organiseren en te ontplooiën. Anderzijds is er de gemeenschappelijkheid die maatschappelijk is georganiseerd in de democratie. In participatie komen het individu en de (democratische) samenleving samen. In deze krant geeft SLO een overzicht van de door haar ontwikkelde materialen op het gebied van mensenrechteneducatie (curriculumvoorstel en leermiddelenanalyse). Daarnaast laat ze aan de hand van een aantal inspirerende voorbeelden zien hoe mensenrechteneducatie in het onderwijs een plek kan krijgen.

Curriculumvoorstel burgerschaps- en mensen- rechteneducatie

Het onderwijsbeleid voor burgerschap en mensenrechten houdt in dat scholen verplicht zijn actief burgerschap en sociale integratie te bevorderen, maar dat zij vrij worden gelaten om daarin tot eigen keuzes te komen, uitgaande van de schoolvisie, populatie, context en ambitie. Daarbij dient het toezichtkader van de onderwijsinspectie als instrument voor verantwoording. Het concept burgerschap wordt niet expliciet gemaakt, evenmin als de verwachtingen die aan scholen worden gesteld.

om kennis van mensenrechten en de beschermingsmechanismen, maar ook om de vaardigheden die nodig zijn voor de promotie, de verdediging en de toepassing van mensenrechten in het dagelijkse leven.”

Inhoudelijk kader

Aandacht voor mensenrechten in het onderwijs wordt dus op prijs gesteld, maar er wordt weinig richting gegeven aan de invulling ervan. Om meer inzicht te geven in mogelijkheden om mensenrechteneducatie in het onderwijs te integreren, heeft Jeroen Bron van SLO in opdracht van het ministerie van Buitenlandse Zaken en in overleg met het Platform Mensenrechteneducatie een curriculumvoorstel voor burgerschaps- en mensenrechteneducatie ontwikkeld. Het voorziet het burgerschaps- en mensenrechtenonderwijs van een inhoudelijk kader en geeft een overzicht van de vele aspecten die rondom burgerschap en mensenrechten te onderscheiden zijn. Het curriculumvoorstel is bedoeld als een landelijk, schooloverstijgend kader, dat uitnodigt en inspireert tot uitwerkingen op school- en klasniveau, waarbij wordt uitgegaan van eigen keuzes, inspanningen en profilering van scholen. Met behulp van het voorstel kunnen scholen en docenten samenhangende keuzes maken voor inhoud, leermiddelen en didactiek.

Ruimte voor eigen invulling

In het curriculumvoorstel ligt de nadruk op het funderend onderwijs: het primair onderwijs en de onderbouw van het voortgezet onderwijs. In de eerste plaats omdat in deze twee onderwijssectoren sprake is van een gemeenschappelijk curriculum voor alle leerlingen in Nederland. Ten tweede gelden in deze onderwijssectoren kerndoelen die zeer algemeen geformuleerd zijn, geordend in brede leergebieden. Daarmee ontstaat ruimte voor leraren, teams, scholen en uitgevers om verder invulling te geven aan het curriculum en eigen accenten die aansluiten op de identiteit van de school. Ook biedt het mogelijkheden voor thematisch en projectmatig onderwijs en voor activiteiten binnen en buiten de school.

Voor meer informatie over het curriculumvoorstel burgerschaps- en mensenrechteneducatie kunt u terecht bij SLO, Jeroen Bron (j.bron@slo.nl, (053) 48 40 606). Het curriculumvoorstel is kosteloos te downloaden via www.slo.nl/mre of tegen kostprijs te bestellen.

Commitment

Wel stimuleert de overheid ontwikkelingen in het onderwijsveld, bijvoorbeeld door medefinanciering van onderzoek en schoolontwikkeling. Dit doet ze onder andere omdat Nederland zich heeft gecommitteerd aan diverse internationale afspraken, ambities en verdragen waarmee mensenrechten en mensenrechteneducatie worden gepromoot. Ter illustratie een passage uit het door Nederland ondertekende Actieplan Mensenrechteneducatie: “Structurele mensenrechteneducatie gaat niet alleen

Leerdoelen: een overzicht

	Democratie	Participatie	Identiteit
Houdingen	<p>De oplossingsgerichte mens wil:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Conflicten op vreedzame wijze oplossen. • Zich gedragen vanuit respect voor anderen en algemeen aanvaarde waarden en normen. • De rol van gezagsdragers bij het oplossen van conflicten respecteren. • Actie ondernemen om in de eigen gemeenschap mensen- en kinderrechten op het gebied van vrijheid, veiligheid, gelijkheid en respect te realiseren. 	<p>De actieve mens wil:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Vanuit betrokkenheid samen werken aan een sociaal en ruimtelijk stimulerende en aangename leef-, speel- en leeromgeving. 	<p>De verantwoordelijke mens wil:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Zich medeverantwoordelijk voelen voor het recht op eigen ontplooiing en die van anderen. • Een serieuze en respectvolle dialoog met anderen aangaan.
Vaardigheden	<p>De zich informerende mens kan:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Eenvoudige informatie op hoofdzaken begrijpen. • Eigen mening met anderen bespreken. • Accepteren dat eigen opvattingen niet altijd worden gedeeld. • Het belang van mensen- en kinderrechten in het eigen leven typeren en bediscussieren. 	<p>De sociaal-communicatieve mens kan:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Deelnemen aan discussie en overleg. • Een verbetering in de klas of school meehelpen te organiseren en initiëren. • Bijdragen aan het maken en uitvoeren van regels en afspraken in de klas en op school. • Zelf verantwoordelijkheid nemen om mensen- en kinderrechten in de eigen omgeving te beschermen. 	<p>De zich inlevende mens kan:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Basale rolnemingsvaardigheden toepassen. • Samenwerken met anderen ongeacht sociale, etnische en/of culturele achtergronden. • Verschillen en overeenkomsten tussen mensen zien en waarderen. • In concrete situaties discriminatie en uitsluiting herkennen.
Kennis	<p>De democratisch geletterde mens heeft inzicht in:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Rechten en plichten die kinderen in een democratische samenleving hebben. • Enkele hoofdzaken van de Nederlandse en Europese staatsinrichting en de rol van de burger. • Het verschil dat er in een democratie verschillen in opvattingen zijn. 	<p>De sociaal geletterde mens heeft inzicht in:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Hoe mensen met elkaar positief kunnen communiceren. • Rechten van het kind om aan het gemeenschapsleven deel te nemen. 	<p>De cultureel geletterde mens heeft inzicht in:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Hoofdzaken van geestelijke stromingen die in de Nederlandse multiculturele samenleving een belangrijke rol spelen. • Rechten van het kind om een eigen identiteit te ontplooiën. • Besef dat mensen- en kinderrechten voor iedereen gelden.

Schoolvisie op mensenrechten

De leerdoelen voor burgerschapsvorming en mensenrechteneducatie staan beschreven in het curriculumvoorstel, zij vormen de basis voor onderwijsactiviteiten. Het is duidelijk dat de doelen idealen zijn, niet te bereiken in een aantal lessen. Ze vragen om een brede, langdurige aanpak, waarbij meerdere facetten van het onderwijs aangesproken kunnen worden. Dit is in lijn met de holistische benadering die kenmerkend is voor mensenrechteneducatie. Het curriculaire spinnenweb van SLO (zie figuur) was voor de Algemene Basisschool (ABS) in Middelburg een goed model voor het ontwikkelen van een visie op mensenrechteneducatie.

In het curriculaire spinnenweb staat de visie centraal. Het in de praktijk realiseren van die visie is waar het in het model om draait. Daarbij vormen de draden van het spinnenweb de instrumenten die ingezet kunnen worden, zoals het stellen van doelen, het kiezen van leermiddelen, het bepalen van leeractiviteiten, het benutten van de docent als voorbeeld, het samenstellen van groepen leerlingen en dergelijke. Veranderingen aan één draad van het web hebben invloed op de overige componenten.

Kijken we vanuit het perspectief van mensenrechteneducatie en burgerschapsvorming, dan zijn visie, leerdoelen, leerinhouden, leeractiviteiten, leraar, groeperingsvorm en leeromgeving de belangrijkste componenten uit het spinnenweb. Ten aanzien van de visie zou een school zich de vraag kunnen stellen: waarom vinden wij het belangrijk aandacht te hebben voor burgerschap en mensenrechten in onze school en ons onderwijsaanbod? Leerdoelen stellen vormen vervolgens de eerste stap in het gestalte geven van een visie in het onderwijs. Het gaat daarbij doorgaans om globale algemene doelen. Naarmate doelen specifiekere zijn, zijn ze beter te monitoren en gaat er een sterkere sturende functie vanuit. Daarmee vormen doelen onderdeel van een planmatige aanpak.

Bij leerinhouden gaat het om de vragen: wat is de kerninhoud, wat zijn de kernbegrippen? Wat willen we dat de leerlingen leren over burgerschap en mensenrechten? Bij het bepalen van leerinhouden

komen we aan bij het domein van vakleraren en andere specialisten zoals de coördinator maatschappelijke stage. Dan de leeractiviteiten: welke vormen van leren en onderwijzen zijn geschikt (gebleken)? Een veelgebruikte uitdrukking bij burgerschapsvorming en mensenrechten is leren door te doen en te ervaren. Dit duidt erop dat de ervaringscomponent niet mag ontbreken. Het gaat dan om het naar binnen halen en opzoeken van de samenleving en het benutten van de school als gemeenschap, waarin leerlingen kennis kunnen maken met onder andere diversiteit, participatie, besluitvorming en principes. De leraar speelt bijna vanzelfsprekend een cruciale rol bij het realiseren van burgerschapsdoelen en een mensenrechtenklimaat. De mate waarin de leraar overtuigd is van het belang van burgerschap en mensenrechten is daarbij bepalend. Op basis van zijn identiteit legt de leraar accenten en geeft hij als persoon een voorbeeld.

Bij groeperingsvorm staat de vraag 'Met en van wie leren leerlingen?' centraal. Leerlingen leren van de leraar in klassikale settings of in individuele begeleiding. Leerlingen leren ook van elkaar door samen te werken in groepjes binnen de klas of daarbuiten. Afhankelijk van de doelen die zijn gesteld, roept de vraag zich op in welke leeromgeving deze het beste

© ABS Middelburg

geoeffend en bereikt kunnen worden. Ervaringen opdoen met mensenrechten kan zowel in de klas plaatsvinden, binnen de school als gemeenschap als buiten de school.

Wereldburgers

De ABS is een algemene basisschool in het centrum van Middelburg. Het is een grote school, maar kleinschalig georganiseerd. Op de ABS worden alle levensovertuigingen, godsdiensten en maatschappelijke stromingen als gelijkwaardig beschouwd. Daarbij streeft de school naar actieve pluriformiteit: leerlingen dienen vanuit het besef dat mensen gelijkwaardigheid zijn, respect te tonen voor diversiteit. Adjunct-directeur Sjoerd Sanderse: "Onze leerlingen zijn niet alleen Middelburgers of inwoners van Nederland, maar ook wereldburgers. Wij willen de leerlingen leren wat het betekent om wereldburger te zijn, ze het inzicht geven dat wat wij hier doen, invloed heeft op mensen op allerlei plaatsen op de wereld. We willen de leerlingen leren hoe zij een positieve bijdrage kunnen leveren aan de wereld."

Taalvaardig

Volgens Sanderse zijn veel ABS-leerlingen mondeling taalvaardig en gewend aan dialoog en onderhandeling. De populatie is vrij homogeen. De gemiddelde welvaart van de leerlingen is hoog. Veel leerlingen op de ABS groeien op onder vergelijkbare sociaal-economische omstandigheden. Ze hebben weinig contact met mensen uit andere culturen en met niet-westerse levensovertuigingen.

Visie aanscherpen

De ABS ziet mensenrechteneducatie en burgerschapsvorming als een ideale slijpsteen om haar schoolvisie verder aan te scherpen. Gedurende het schooljaar 2011-2012 zijn twee teambijeenkomsten besteed aan het inventariseren en waarderen van het huidige onderwijsaanbod burgerschap en mensenrechten. Daarbij is gebruikt gemaakt van het SLO-instrument 'Burgerschap in kaart', met de bekende typering van burgerschap in drie domeinen: democratie, participatie en identiteit. Met ondersteuning van SLO zijn hieruit conclusies getrokken.

Zo blijkt het team redelijk tevreden te zijn over het aanbod binnen het domein democratie. Verbeterpunten zijn: meer aandacht voor macht en de rol van gezagsdragers (leerinhouden). De leraar mag hierbij soms overtuigender zijn (rol van de leraar). Er moet meer gebruik gemaakt worden van discussie en debat in de lessen (leeractiviteiten) en meer aandacht komen voor formele kennisaspecten van democratie en rechtsstaat (leerinhouden).

Het aanbod binnen het domein participatie wordt het meest gewaardeerd door het team, anderzijds is er ook de steun voor verbeterpunten hier het hoogst. Verbeterpunten zijn: het versterken van de betrokkenheid op de wereld buiten de school (leeromgeving). Daarnaast moet participatie meer gezien worden als recht en moeten de inspraakmogelijkheden van leerlingen in bijvoorbeeld een leerlingenraad (groeperingsvormen) worden vergroot.

Het huidige aanbod voor identiteit wordt het minst gewaardeerd. Sanderse: "Teamleden geven aan dat meer aandacht nodig is voor enerzijds de eigen identiteit en achtergrond van leerlingen en anderzijds aandacht voor de identiteit van de school." Ze willen vanuit de identiteit aandacht geven aan het respecteren van anderen en de kijk op de samenleving en de daarin voorkomende diversiteit en kennis van geestelijke stromingen en achtergronden (leerinhouden).

Verbetering van burgerschap

"Uit de analyse van de specifieke kenmerken van onze leerlingpopulatie en teambijeenkomsten over het huidige en gewenste aanbod voor burgerschap en mensenrechten zijn leerdoelen herleid voor de verbetering van het burgerschapsonderwijs op de ABS", vertelt Sanderse, "Wat betreft omgaan met gezag en macht kiezen we voor zelfstandigheid, kritische meningsvorming en aanpassingsgericht in plaats van individualistisch burgerschap. Door kinderen te leren een bijdrage te leveren aan de maatschappij (school) geven we ze verantwoordelijkheid voor hun omgeving. Er is hier ook aandacht nodig voor kennis over de democratie, omgaan met meningen van anderen en het omgaan met minderheid en minderheidsstandpunten. Kinderen leren nadenken over democratie, de rechten en (al dan niet morele) plichten verdienen aandacht."

Leermiddelenanalyse mensenrechteneducatie

Vul methode aan met thematische leermiddelen

Welke positie hebben mensenrechten in het actuele aanbod aan leermiddelen? Dit onderzocht Annette Thijs van SLO, in samenwerking met José Lodeweges van het Kenniscentrum Leermiddelen en Harry de Ridder van het Centrum voor Mondiaal Onderwijs en lid van het platform mensenrechten-educatie.

Wat is het doel van zo'n leermiddelenanalyse? Thijs: "Wij hebben gekeken hoe leermiddelen benut kunnen worden voor het in de praktijk brengen van de kernelementen van mensenrechten. Het gaat erom dat onderwerpen, thema's en opdrachten op het terrein van mensenrechteneducatie in kaart worden gebracht. De leermiddelenanalyse streeft twee opbrengsten na: meer inzicht in het aanbod voor mensenrechteneducatie in het funderend onderwijs en een helder overzicht van mogelijkheden voor mensenrechteneducatie in leermiddelen voor scholen en leraren."

Doelgroep	Geanalyseerde methodes	Geanalyseerde lespakketten
PO	<p>Brandaan Malmberg Uitgeverij (2008-2011) Geschiedenismethode groep 5-8</p> <p>Leefstijl Leefstijl voor jongeren, onderdeel van uitgeverij Edu'Actief (2008) Materialen voor groep 5-8 (m.u.v. levensbeschouwing)</p>	<p>KinderrechtenReis Amnesty Internationaal (2009) Groep 7-8</p> <p>Kinderrechten aankaarten Zorn (2010) Groep 7-8</p>
VO onderbouw	<p>Plein M Noordhoff Uitgevers (2010-2012) Methode Mens en maatschappij materialen lwoo-vmbo-bk 1-2</p> <p>Feniks voor de onderbouw (vwo editie) ThiemeMeulenhoff (2008-2009) Geschiedenis</p>	<p>Free2choose Anne Frank (2008) vmbo 2-3, havo/vwo 2-3</p> <p>Wereldburgers in de krant Stichting Nieuws in klas (2010-2011) VO</p>
VO bovenbouw	<p>Impuls (3e editie) Noordhoff Uitgevers (2011) Maatschappijleer 1 voor het vmbo</p>	<p>Reality check! Amnesty International(2008) vmbo, havo/vwo</p>

Tien leermiddelen

In de leermiddelenanalyse zijn tien leermiddelen voor het primair en voortgezet onderwijs onderzocht. Gekozen is voor een combinatie van reguliere methodes en thematische pakketten. Waarom? Thijs: "Reguliere methodes worden veel en regelmatig gebruikt en hebben daarmee een groot bereik. Thematische pakketten worden meer incidenteel gebruikt, maar gaan meer specifiek in op mensenrechteneducatie en worden vaak in aanvulling op methodes gebruikt. Op die manier krijgen we een behoorlijk representatief beeld van de positie van mensenrechten in het aanbod aan leermiddelen."

Methodes

Het onderzoek laat volgens De Ridder zien dat het thema mensenrechten in methodes op verschillende manieren aandacht krijgt: "Er zijn allerlei aanknopingspunten voor mensenrechteneducatie te vinden. Ze springen niet direct in het oog: ze komen vaak impliciet aan de orde en worden niet expliciet in verband gebracht met mensenrechten. Een uitgebreide bespreking van verklaringen en verdragen kom je niet tegen. De Universele Verklaring voor de Rechten van de Mens wordt wel genoemd, maar vaak kort als onderdeel van werkopdrachten. In de meeste methodes worden de grondrechten, of enkele daarvan, besproken, zoals het recht op vrijheid van meningsuiting en vrijheid van godsdienst. Een relatie met mensenrechten wordt daarbij niet gelegd".

Hoewel er dus weinig expliciete aandacht is voor mensenrechten bevatten de methodes wél verschillende thematische aanknopingspunten voor mensenrechteneducatie. Zo is er aandacht voor thema's discriminatie, slavernij, emancipatie of doodstraf, maar ook voor historische voorbeelden van oorlogssituaties en van samenlevingen waarin sprake is van schending van mensenrechten. Deze voorbeelden zijn bedoeld om leerlingen inzicht te bieden in en te laten reflecteren op historische ontwikkelingen en niet zozeer om te laten zien hoe mensenrechten een rol spelen. Maar aan de hand van vragen en opdrachten leren leerlingen wel, tot op zekere hoogte, nadenken over wat het betekent om onderdrukt te worden, armoede te leiden of om je eigen cultuur of geloof niet te kunnen belijden/ beleven. Daarmee denken leerlingen na over gevolgen van schendingen van mensenrechten en impliciet ook over de betekenis en het belang van mensenrechten, al wordt deze koppeling in de methodes niet gelegd.

Thematische leermiddelen

Zoals te verwachten viel, besteden de thematische leermiddelen meer aandacht aan mensenrechteneducatie. Thijs: "Alle geanalyseerde materialen beslaan een enkel dagdeel of klein aantal lessen, en zijn bedoeld als aanvulling op het gebruik van de methodes. Ze zorgen voor verdieping in de basiskennis over mensenrechten en zetten aan tot meer diepgaande discussie en kritische reflectie op de betekenis van mensenrechten. Er is, in vergelijking met de reguliere methodes, meer aandacht voor het belang van mensenrechten in het

dagelijks leven van leerlingen en van leeftijdsgenoten in andere landen. Ook is er meer ruimte voor leerlingen om hun eigen mening en visie te ontwikkelen, vaak door middel van prikkelende debatvormen. Dit betekent niet dat de thematische leermiddelen alle aspecten van mensenrechteneducatie behandelen. Ze gaan vaak diep in op enkele aspecten of bijvoorbeeld enkele specifieke rechten, of kiezen juist voor het kort aanstippen van alle rechten, waardoor niet alle aspecten aan de orde komen."

Veel kennis

De Ridder vult aan: "Wat opvalt is dat de aanbieders van de thematische leermiddelen doorgaans veel kennis hebben over de mensenrechten. In een thematisch leermiddel vind je daardoor geen aperte onjuistheden zoals in sommige reguliere methodes wel het geval is. Ook scoorden de meeste thematische methodes in de leermiddelenanalyse beter op het gebied van didactiek dan veel van de reguliere methodes."

Combinatie

Een van de conclusies van de leermiddelenanalyse is dat een combinatie van een reguliere methode en thematische leermiddelen zeer geschikt zou kunnen zijn om mensenrechten in het onderwijs goed uit de verf te laten komen. De Ridder: "Methodes besteden te weinig expliciet aandacht aan mensenrechten. Dat kun je compenseren met het inzetten van thematische leermiddelen. Deze leermiddelen stellen mensenrechten expliciet aan de orde en gaan uitgebreid in op specifieke mensenrechten en de rol en betekenis in het dagelijks leven. Deze thematische leermiddelen bieden door hun variatie aan activerende werkvormen tevens een goede bijdrage aan een mensenrechtencultuur en vullen methodes daarmee aan."

Aanknopingspunten

In hoeverre biedt de leermiddelenanalyse leraren meer inzicht in hoe methodes gebruikt kunnen worden om mensenrechten aan de orde te stellen? Thijs: "We hebben niet alle methodes voor het basisonderwijs en voortgezet onderwijs onderzocht, maar het onderzoek laat wel exemplarisch zien welke type aanknopingspunten gevonden kunnen worden en geeft concrete voorbeelden van lesactiviteiten en -inhouden. Of de aanbevolen combinatie van methodes en thematische leermiddelen wenselijk en uitvoerbaar is, hangt mede af van leerplankeuzes die scholen en leraren maken voor de inrichting van burgerschapsonderwijs. Met behulp van het analyse-instrument voor mensenrechteneducatie dat we gebruikt hebben in dit onderzoek, kunnen leraren bekijken welke aspecten van mensenrechteneducatie nu aan bod komen in hun school, hoe dit versterkt zou kunnen worden, en welke combinatie met thematische leermiddelen daarbij de moeite waard zou zijn."

Enkele voorbeelden uit geanalyseerde lesmethoden

Reality check!: vooroordelen en stereotypering

In de les discriminatie worden leerlingen gevraagd een rollenspel te spelen waarbij één leerling in de huid kruipt van een meisje in een rolstoel dat klaagt bij de NS, omdat het station alleen een trap heeft en zij zo niet bij het perron kan komen. Anderen vervullen de rol van een jongen die bij de NS werkt en vindt dat er genoeg speciale voorzieningen zijn. Na de discussie zijn er opdrachten waarin leerlingen uitzoeken welke stappen je kunt zetten wanneer je vindt dat bepaalde groepen gediscrimineerd worden en welke rechten of afspraken er zijn wat betreft het verbod op discriminatie.

Impuls: doodstraf

In het leerwerkboek voor vmbo basis gaat het over argumenten voor en tegen de doodstraf en het gegeven dat Nederland geen doodstraf kent. Leerlingen moeten informatie zoeken over landen waar de doodstraf bestaat en over organisaties die strijden tegen de doodstraf. Aan de hand van stelling 'In Nederland moet op moord de doodstraf staan' worden leerlingen uitgedaagd om hun eigen mening te vormen.

Wereldburgers in de krant: mensenhandel

Leerlingen lezen een krantenbericht over een Nigeriaanse vrouw die in Nederland getuigt tegen mensenhandelaars en dit in de rechtbank mag doen zonder de aanwezigheid van de hoofdverdachten. Leerlingen moeten aangeven hoe dit te maken heeft met mensenrechten en schrijven een kort verhaal over het leven van de vrouw.

Free2Choose: vrijheid van demonstratie

In een jurydebat over vrijheid van demonstratie gaat de discussie over de vraag of neonazi's een demonstratie mogen houden. Leerlingen worden verdeeld in drie groepen: voorstanders, tegenstanders en een jury. De jury beoordeelt de discussie en bepaalt welke groep het best heeft gediscussieerd. Criteria daarbij zijn onder meer: naar elkaar luisteren en tegenspreken van andere argumenten.

Feniks: vrijheid van meningsvorming

Bij het thema de Verlichting komen principes van de mensenrechten aan bod door leerlingen aan de hand van verschillende vragen te laten nadenken over vrijheid van meningsuiting en tolerantie. In twee groepen discussiëren leerlingen met elkaar over wat belangrijker is: vrijheid van meningsuiting of antidiscriminatie.

Plein M: de Universele Verklaring

De leerlingen lezen en leren over de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens en moeten bij verschillende illustraties en voorbeelden aangeven welke mensenrechten daarbij een rol spelen.

Kinderrechten aankaarten: tien kinderrechten

Leerlingen moeten de tien genoemde kinderrechten verdelen in artikelen die te maken hebben met verzorging, bescherming en recht op deelname en respect. Vervolgens discussiëren leerlingen met elkaar over de meest belangrijke kinderrechten en waarom leerlingen bepaalde rechten belangrijk(er) vinden.

KinderrechtenReis: internetcensuur

Chinese kinderen die surfen op internet hebben te maken met censuur. Ze kunnen de site van Amnesty International niet bekijken en ook geen informatie zoeken over democratie. Leerlingen worden gevraagd een mailtje van zes zinnen naar een Chinees kind te sturen, waarin ze uitleggen wat vrijheid van meningsuiting is en hoe dat mogelijk is in Nederland. Ze mogen daarbij de woorden 'democratie' en 'vrijheid van meningsuiting' niet gebruiken.

Leefstijl: vooroordelen en discriminatie

Er zijn verschillende werkvormen aan de hand waarvan leerlingen kunnen ervaren hoe het is om geconfronteerd te worden met vooroordelen. Leerlingen denken na over verschillende vormen van discriminatie, ook in hun eigen leven, en bedenken manieren om discriminatie te voorkomen en bestrijden.

Brandaan: Slavernij

De slavenhandel in de context van de West-Indische Compagnie maakt onderdeel uit van de Nederlandse geschiedenis. De afschaffing van de slavernij in 1863 wordt besproken en in een opdracht worden leerlingen gevraagd te bedenken of slavernij echt niet meer voorkomt. Leerlingen verzamelen informatie over slavernij in onze tijd en vergelijken hun eigen dagindeling met die van een kindslaaf.

De leermiddelenanalyse mensenrechteneducatie (inclusief het bijbehorende analyse-instrument) is kosteloos te downloaden van www.slo.nl/mre of tegen kostprijs te bestellen.

A. Mensenrechten algemeen	B. Specifieke mensenrechten
A1 Mensenrechten A2 Verklaringen en verdragen A3 Ontstaan van mensenrechten A4 Principes achter mensenrechten	B1 Politiek-individuele rechten B2 Sociaal-economische rechten B3 Culturele rechten
C. Naleven van mensenrechten	D. Schendingen van mensenrechten
C1 Bescherming van mensenrechten C2 Verantwoordelijkheden bij het naleven van mensenrechten C3 Opkomen voor mensenrechten	D1 Mensenrechtenschendingen D2 Spanning tussen verschillende rechten D3 (Politieke) discussies

Praktijkvoorbeeld

Recht op leerlingparticipatie

Leerlingparticipatie sluit aan bij de essentie van zowel burgerschapsvorming als mensenrechteneducatie. In de uitwerking van het curriculumvoorstel burgerschapsvorming en mensenrechteneducatie is participatie - naast democratie en identiteit - een van de drie inhoudelijke domeinen. Het geeft uitdrukking aan de actieve rol van mensen in de samenleving: meedoen, meedenken, meepraten, meebeslissen. Een mooi voorbeeld: Scholengemeenschap Van der Capellen in Zwolle.

Vanuit het perspectief van de mensenrechten komt het belang van participatie tot uitdrukking in een aantal participatierechten, zoals het recht op vrije meningsuiting en het recht op vergadering. In het Verdrag voor de rechten van het kind vormt artikel 12 de kern van het recht op participatie: ieder kind heeft het recht zijn mening vrijelijk te uiten in aangelegenheden die het kind betreffen, waarbij aan de mening van het kind passend belang moet worden gehecht.

Unieke perspectieven

“Leerlingparticipatie gaat uit van het gegeven dat leerlingen unieke perspectieven hebben op leren, onderwijzen en de school”, vertelt Jeroen Bron (leerplanontwikkelaar maatschappelijke thema’s bij SLO). “Het erkennen van dit unieke perspectief komt tot uitdrukking in de aandacht die volwassenen ervoor hebben en de mate waarin opvattingen van leerlingen serieus worden genomen en een rol spelen in de besluitvorming.” Alleen het mogen uiten van een mening is dus niet voldoende. Iemand moet luisteren en iets doen met die mening. Leerlingen dienen mogelijkheden te krijgen om invloed uit te oefenen op het onderwijs dat ze genieten.

Hoe gaat dat?

Bron: “Leerlingparticipatie kan op verschillende manieren gestalte krijgen. Samenwerkend leren, discussie en interactie in de klas, gedeelde verantwoordelijkheid bij het bepalen van onderwerpen of didactiek. Maar ook: leerlingen betrekken bij het begeleiden van jongere leerlingen, formele en georganiseerde participatie in klassenraad, schoolraad, werkgroepen en diverse commissies”. Onderwerpen waarop leerlingparticipatie zich veelal richt zijn de fysieke omgeving (klasseninrichting, opstelling van tafels, kantineaanbod, veiligheid, inrichting van schoolplein), buitenschoolse activiteiten (uitjes, excursies, geldinzameling, maatschappelijke stage, festiviteiten), de organisatie van lessen (keuze in opdrachten, groepsopdrachten, omgaan met huiswerk), de evaluatie van het personeel (docentevaluaties, deelname aan aanstellingsprocedures), schoolvisie, schoolregels, voorkomen van ongewenst gedrag en conflicten.

Risico's

Scholen of leraren die leerlingparticipatie mogelijk willen maken, dienen te vermijden dat initiatieven beperkt blijven tot oppervlakkige onderwerpen zoals de decoratie van gangen of het kantineaanbod en dat het bij eenmalige initiatieven blijft. Andere gevaren zijn het ontbreken van relevantie van onderwerpen of van follow up. “De voorkeur gaat uit naar laagdrempelige participatie, waarbij onderwerpen met relevantie voor leerlingen aan de orde komen, waarbij direct zichtbaar is waartoe participatie heeft geleid en waar sprake is van invloed”, geeft Bron aan. Ook moet sprake zijn van continuïteit en vanzelfsprekendheid en van mogelijkheden om participatievaardigheden te oefenen en uit te breiden.

Ontwikkelkracht

Deze voorwaarden zijn zeker aanwezig op Scholengemeenschap Van der Capellen, locatie Lassuslaan in Zwolle. Directeur René Leber: “De wettelijke verplichting om sociale binding te bevorderen en leerlingen op te leiden tot actieve en verantwoordelijke burgers omvat de componenten democratie, participatie en identiteit. Twee van die drie krijgen bij ons al genoeg aandacht. Democratisch besef is voor een school voor vwo, havo en vmbo-tl een vanzelfsprekend onderdeel van het programma. En identiteit, ofwel het omgaan met verschillen, is verweven in de schoolcultuur. De meeste ontwikkelkracht zit voor ons in participatie. Daar zetten we de komende tijd op in.”

Oefenplaats

“Als team bedenken en starten we vernieuwingen, omdat we die goed vinden,” aldus Leber. “Toch is het apart dat het geen automatisme is om daar leerlingen bij te betrekken.” Doordenkend op participatie ziet hij een school voor zich, die volledig is gebaseerd op actief burgerschap. “Ouderen kunnen hun rollator laten repareren op school, leerlingen lopen met een kunstenaar mee, die een beeld maakt voor de openbare ruimte of ze interviewen buurtwinkeliers over hoe erg de overlast is die hangjongeren veroorzaken. Een school die de buurt letterlijk

gebruikt als oefenplaats voor samenleven en daarmee bijdraagt aan de sociale cohesie. Dat is participierend burgerschap in optima forma.”

Participatie in de lessen

Arjan Stienstra is een van de docenten die nauw betrokken zijn bij de verdere ontwikkeling van burgerschapsvorming op SG Van der Capellen: “Vorig jaar hebben we bij ons op school een schoolportret gemaakt aan de hand van interviews en enquêtes. Hieruit kwam naar voren dat veel leerlingen niet het idee hebben dat ze invloed hebben op de gebeurtenissen op school en dat ze weinig kunnen participeren. Vandaar dat wij ons hebben gericht op participatie als middel om burgerschapsvorming in onze school te stimuleren. We proberen participatie zo vorm te geven dat we daarbij ook werken aan democratische vorming en identiteitsontwikkeling. Momenteel werk ik samen met mijn collega Kees Zagt aan een onderzoek naar participatie in de lessen. We willen onderzoeken hoe we dit kunnen stimuleren, zonder dat dit voor de docent extra voorbereidingstijd of grote veranderingen in de les betekent. Wij gaan dit zelf uittesten en de effecten meten. We hopen dat participatie leidt tot meer motivatie van leerlingen, meer sociale cohesie in de groep en betere resultaten. We gaan meten in hoeverre bepaalde werkvormen deze effecten bereiken. Als leerlingen merken dat participatie positieve effecten heeft, zullen zij dit als iets goeds gaan zien en er door gestimuleerd worden om in andere gevallen ook op een positieve manier te participeren.”

Praktijkvoorbeeld

Maatschappelijke stage

De maatschappelijke stage is verplicht voor alle scholen voor voortgezet onderwijs. Zij leent zich voor het realiseren van doelen voor burgerschap en mensenrechten, maar dit is geen geheel vanzelfsprekende koppeling. Scholen die de maatschappelijke stage willen gebruiken bij het in praktijk brengen van burgerschapsvorming en mensenrechteneducatie, moeten wel op gerichte wijze invulling geven aan de stage.

Domein participatie

Uit onderzoek blijkt dat leerlingen die een maatschappelijke stage hebben gedaan, het vanzelfsprekender vinden om ook na de stage actief te zijn in vrijwilligerswerk. Veel ideële organisaties, zoals Amnesty International, leunen sterk op vrijwilligers die zich in willen zetten voor het verbeteren van de situatie van hun medemens. Daarmee kan door middel van de maatschappelijke stage een belangrijke bijdrage geleverd worden aan de burgerschapsvorming en mensenrechteneducatie.

Domein identiteit

Er is een constante wisselwerking tussen de identiteit van een persoon en de (sociale) omgeving. De identiteit van een leerling wordt gevormd in de relatie met anderen, terwijl die identiteit weer

bepalend is voor de manier waarop die leerling de sociale omgeving ervaart. Schoolleiders geven aan dat de meerwaarde van de maatschappelijke stage voor de leerlingen vooral in dit domein ligt en dat de stage de leerlingen rijker maakt. Zo komt de leerling in aanraking met andere culturen, opvattingen en mensen. Ook leert de leerling buiten de eigen leefwereld te denken en te handelen. Verder leert de leerling de eigen waarden en normen te toetsen en te ontwikkelen. Bovendien kan de leerling dankbaarheid ervaren.

Domein democratie

Democratie is een manier van omgaan met verschillende inzichten en belangen. Belangrijk daarbij is het hebben van inzicht in en het respecteren van verschillen en de instelling om op vreedzame wijze tot oplossingen te komen. Op maatschappelijk niveau zijn hiervoor een aantal instituties in het leven geroepen, zoals het politieke bedrijf, maar ook vormen van medezeggenschap en klachtenprocedures. Of het domein democratie aan bod komt, en in hoeverre daarbij mensenrechten een rol spelen, is daarom sterk afhankelijk van de stageplaats en de werkzaamheden die de leerling uitvoert. In de ontmoeting met anderen kan in ieder geval gewerkt worden aan de bereidheid om zich te gedragen vanuit respect voor algemeen aanvaarde waarden en normen. De stagiair leert accepteren dat anderen niet altijd dezelfde opvattingen delen.

Voorbeeld: Meehelpen bij de dagopvang van daklozen	
Doel	Yasmine wil meehelpen bij de opvang van dak- en thuislozen. Relevante doelen burgerschap en mensenrechten: •de bereidheid om met anderen samen te werken, ongeacht de groepsidentiteit; •het vermogen om zich in te leven in anderen vanuit respect voor de eigen persoonlijkheid en identiteit;
Stageplaats	Humanitas
Activiteit	Yasmine helpt bij het organiseren van een wekelijkse lunch voor dak- en thuislozen.
Vorbereiding	Tijdens de voorbereiding wordt besproken wat Yasmine wil leren en hoe ze dit gaat aanpakken. Omdat Yasmine nogal verlegen is, wil ze wel oefenen in het leggen van contacten. Afsproken wordt dat ze op basis van de gesprekken met cliënten, een beschrijving maakt van het leven van twee cliënten van de opvang.
Reflectie/begeleiding	Tijdens de reflectiegesprekken wordt Yasmine aangemoedigd om niet alleen broodjes te smeren, maar om ook het gesprek aan te gaan met de cliënten van de dagopvang. Omdat ze dit moeilijk vindt wordt tijdens het voortgangsgesprek besproken hoe ze het gesprek aan kan knopen. Dit lukt bijvoorbeeld beter door na afloop van de lunch samen koffie te gaan drinken en door de cliënten te betrekken bij het opruimen na afloop. In het reflectiegesprek kan hierop worden teruggekomen.

Voorbeeld: Actie tegen mensenrechtenschendingen	
Doel	Francis wil iets doen tegen mensenrechtenschendingen. Relevante doelen burgerschap en mensenrechten: •reflectie op de eigen opvattingen en houdingen naar aanleiding van gesprekken met anderen; •de rol van de burger in een democratische samenleving.
Stageplaats	Amnesty International
Activiteit	Samen met andere vrijwilligers van Amnesty International geeft Francis voorlichting over mensenrechten. Dit doet zij in een stand op de markt, maar ook door het samen organiseren van een schrijfmiddag op de eigen school.
Vorbereiding	Met haar begeleider heeft Francis afgesproken om uit te zoeken op wat voor verschillende manieren Amnesty zich inzet voor mensenrechten. Haar ervaringen zal zij verwerken in een profielwerkstuk voor maatschappijwetenschappen.
Reflectie/begeleiding	Tijdens de voortgangsgesprekken wordt ingegaan op de ervaringen van Francis: hoe vond zij het om een bijdrage te leveren aan een maatschappelijk belang? Heeft zij het idee dat je als individu verschil kunt maken? Zat het wel eens tegen en hoe is zij daar mee omgegaan? Tijdens de les maatschappijwetenschappen wordt gesproken over het nut en de werkwijze van belangenorganisaties. Hier vertelt Francis over haar ervaringen bij Amnesty.

Praktijkvoorbeeld

Debatteren over mensenrechten: een ‘stiekeme’ vorm van leren

Debatteren is een didactische werkvorm die bijdraagt bij aan de drie gebieden die de essentie van burgerschap en mensenrechten vormen in Nederland: democratie, participatie en identiteit. Het debat geeft immers inzicht in kenmerken van de democratische rechtstaat en het proces van politieke besluitvorming.

Debatteren is onlosmakelijk verbonden met het functioneren van de democratische rechtsstaat: de vrijheid van meningsuiting, het omgaan met tegenstellingen en het vreedzaam oplossen van conflicten. Door te debatteren werken jonge mensen bovendien aan diverse sociale en communicatieve basisvaardigheden, zoals spreken, actief luisteren, meningsvorming, standpunten verkennen, zelfbeeld ontwikkelen, overtuigen, gedragsregels toepassen en samenwerken. Reflectie op het gevoerde debat is daarbij een belangrijke voorwaarde.

Kritische houding

Debatteren draagt óók bij aan mensenrechteneducatie en burgerschapsvorming door de onderwerpen die aan de orde worden gesteld. Debatteren biedt allerlei mogelijkheden om leerlingen dieper inzicht te geven in maatschappelijke actualiteiten en kwesties. Debaters worden uitgedaagd zich te verdiepen in deze onderwerpen en de belangen die daarbij in het geding zijn. Dit dwingt ze tot een kritische houding, ook naar de eigen opvattingen en een breder inzicht in de complexiteit van sociaal-maatschappelijke onderwerpen.

Burgerschap

Hoewel bij debatteren het accent vaak ligt op kritisch denken en het ontwikkelen van een eigen standpunt, kan het debat ook goed worden ingezet voor aanpassingsgericht en kritisch-democratisch burgerschap. Bij een van de mogelijke debatvormen krijgt de deelnemer een standpunt opgelegd. Dit dwingt hem zich in te leven in de argumenten van een ander: goed voor het respecteren van andere meningen. Ook kan er bewust gewerkt worden met stellingen en onderwerpen die een ethisch karakter hebben, eventueel in teams, waardoor samenwerking een belangrijkere rol krijgt. Door het toevoegen van een reflectiefase bij het

debatteren ontstaat daarnaast de mogelijkheid om na te praten over de geuite opvattingen en ingenomen standpunten. Daarbij kan ook aandacht zijn voor het zoeken van consensus. Door debat op deze wijze in te zetten, geeft het uitdrukking aan kritisch-democratisch burgerschap en vervalt de kritiek dat debat slechts tegenstellingen vergroot en competitief is. Er is binnen de werkvorm debat dus ruimte voor scholen om accenten te leggen op een bepaald cluster van pedagogische doelen, op een bepaald type burgerschap, bijvoorbeeld het kennen en respecteren van mensenrechten.

Emotionele intelligentie

Een klassiek gebouw in Bloemendaal huisvest de Hartenlustmavo, een moderne mavo die zich inspant om alle (circa 350) leerlingen de school te laten verlaten met een diploma, goede herinneringen, een flink pakket sociaal-communicatieve vaardigheden en een beter ontwikkelde emotionele intelligentie. De voorbereiding op het diploma gebeurt in de reguliere vakken. Voor het ontwikkelen van de sociaal-communicatieve vaardigheden en emotionele intelligentie ontwerpt de school momenteel een doorlopende leerlijn. Daarin zitten onder meer lessen drama, presentatievaardigheden, debatteren en de maatschappelijke stage. Karin Prudon, docent Nederlands en drama, vervult in de realisatie van de leerlijn een centrale rol.

Debatteren

“Leerlingen moeten zich kunnen uiten en hun mening verwoorden, hun eigen emoties leren kennen, kennismaken met andere meningen en voor zichzelf kunnen opkomen”, vindt Prudon. Dat brengt ze onder meer in praktijk tijdens de lessen drama in de onderbouw: “Daarbij gaat het onder andere over leren presenteren, inleven in andere mensen, maar ook over de vraag hoe je zou willen en kunnen zijn. Daarnaast zijn de leerlingen in de derde klas bij de presentatiegroep bezig met naar de wereld om zich heen te kijken en na te denken over maatschappelijke zaken. Dat doen ze in de vorm van debatteren. In klas 4 werken we toe naar deelname aan *Op weg naar het Lagerhuis*, de landelijke debatwedstrijd voor scholieren. Verder organiseren we debatavonden, waar niet alleen leerlingen aan meedoen, maar ook docenten en ouders.”

© Anne Frank Stichting / Fotographe Charlotte Bogaert

Meer begrip

Waar ligt de verbinding tussen debatteren en mensenrechteneducatie? “Die vind je onder meer terug in de stellingen waarover gedebatteerd wordt, zoals ‘Mensen met een laag IQ moet worden verboden om kinderen te krijgen’ en ‘De helft van de Nederlandse regering moet uit vrouwen bestaan’. Leerlingen moeten daar over nadenken en hun standpunten bepalen. Daarnaast zijn leerlingen in een aantal debatformen verplicht een bepaald standpunt in te nemen. Dat alles zet ze aan het denken. Als je verplicht bent je te verdiepen in een mening die niet de jouwe is en daar ook nog argumenten bij moet zoeken, leidt tot meer begrip voor het standpunt van anderen. Dit is een wezenlijk onderdeel van mensenrechteneducatie. Ik zie het als een stiekeme vorm van leren. Wat de leerlingen óók aanspreekt in debatteren: ze worden gehoord en er wordt naar ze geluisterd. Dat is iets wat pubers niet dagelijks ervaren. Overigens zorgen we ervoor dat ze beloond worden voor hun inzet. Niet in de vorm van cijfers, maar van vrijstellingen voor andere onderdelen van het onderwijsprogramma, bijvoorbeeld praktische opdrachten. Naast deze vrijwillige betrokkenheid maakt debatteren ook deel uit van het lesprogramma van Nederlands en maatschappijleer. Vaak gebeurt dit aan de hand van actuele nieuwsfeiten, waarover leerlingen

hun mening moeten vormen en die vervolgens in een presentatie of debat onder woorden brengen.”

Invloed

De school wordt wel eens als een oefenplaats voor democratie beschouwd. In hoeverre is dat van toepassing op de Hartenlustmavo? Prudon: “Juist in het debatteren oefenen de kinderen zich in vrije meningsvorming en -uiting: wezenlijke voorwaarden voor een goed functionerende democratie. Verder hebben de leerlingen soms ook direct invloed op het onderwijs dat ze krijgen. Zo mogen ze het eerste uur naar eigen inzicht invullen. Tijdens zo'n uur kunnen leerlingen kiezen om schoolvakken te volgen. Ze kunnen zich ook inschrijven voor lessenseries als filosofie, religie en levensbeschouwende visies en *Survive your life*. Ze hebben ook invloed op de schoolregels. Laatst ging het, tijdens een debatavond, bijvoorbeeld over de vraag of je muziek mag luisteren als je aan het werk bent in de les. Zo worden leerlingen zich bewust van de waarde en de kracht van hun woorden, en hoe ze die het beste in kunnen zetten.”

In de loop van 2012 verschijnt er een handreiking voor debatteren in het onderwijs. Informatie over deze handreiking is verkrijgbaar bij: SLO, Jeroen Bron (j.bron@slo.nl of (053) 4840 606).

Meer over burgerschap en mensenrechten

Op naar meer informatie over burgerschap en mensenrechten-educatie? Dan verwijzen we graag door naar onderstaande websites:

<http://jongeburgers.slo.nl>

Projectsite van SLO boordevol informatie over hoe burgerschap structureel vorm te geven in het onderwijs. De site bevat zowel tips over visie en beleid als praktische handreikingen.

www.slo.nl

Op de algemene website van SLO is voor de onderwijssector po en onderbouw vo een themapagina burgerschap aangemaakt met relevante informatie en documenten.

www.leermiddelenplein.nl

Voor een overzicht van alle in Nederland verkrijgbare materialen kunt u terecht op www.leermiddelenplein.nl, zo ook op het gebied van burgerschapsvorming of mensenrechteneducatie.

www.cmo.nl/pmre/

Het Platform mensenrechteneducatie biedt informatie over de verschillende manieren waarop scholen mensenrechteneducatie in hun onderwijs vorm kunnen geven.

Colofon

Het conferentiebulletin 'Burgerschap en mensenrechten' is een uitgave van SLO, nationaal expertisecentrum leerplanontwikkeling en kwam tot stand met hulp van het Ministerie van Buitenlandse Zaken en het Platform Mensenrechteneducatie.

Redactie: Jeroen Bron, Rene Leverink, Annette Thijs

Leermiddelenanalyse: José Lodeweges (Kenniscentrum Leermiddelen), Harry de Ridder (CMO)

Druk: Netzodruk

Informatie:

SLO

Secretariaat Onderzoek & Advies
Piet Heinstraat 12
7511 JE Enschede

Postbus 2041
7500 CA Enschede

T 053 484 06 66
F 053 430 76 92
E oena@slo.nl

www.slo.nl